

ΘΕΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΜΣ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΑΚΑΔΗΜ. ΕΤΟΣ 2018-2019

Διδάσκων: Γ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ

Με βάση την παρακάτω συνοπτική και μερική παρουσίαση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στο Βυζάντιο από το βιβλίο του Hans-Georg Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία* (μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, 105-115), να συντάξετε μια εργασία με ένα από τα παρακάτω δυο θέματα, κατά την επιλογή σας:

Α. Ποιά η σχέση πολιτικής και ηθικής στην αυτοκρατορική εξουσία, κατά το κείμενο και σε σύγκριση με δυο γνωστά φιλοσοφικά παραδείγματα: (α) τον φιλόσοφο-βασιλέα του Πλάτωνος (*Πολιτεία*) και (β) τον πολιτικό κατά τον Carl Schmitt (*Η έννοια του πολιτικού*, μτφρ. Α. Λαβράνου, επιμ. Γ. Σταμάτη, Αθήνα, Κριτική, 1988).

Β. Ποιά η σχέση της αυτοκρατορικής εξουσίας με τη μοναρχία και την τυραννία όπως αυτές παρουσιάζονται στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη;

8. Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Κυριαρχία χωρίς ιδεολογία είναι σχεδόν αδιανόητη. Οί μονάρχες και οί ηγέτες όλων τών εποχών (οί δικοί μας εξαιρούνται μόνο φαινομενικά) διαμορφώνουν και καλλιεργούν τήν αυτοπεποίθησή τους, τὸ αἶσθημα ὅτι εἶναι κάτι ξεχωριστό και ὑπακούουν σὲ ξεχωριστοὺς κανόνες (ἂν ὑπακούουν σὲ κανόνες), ἀποτραβηγμένοι σὲ ἕναν δικό τους κόσμο, πού ἔχει κάτι τὸ ὀνειρικό και εἶναι ξένος πρὸς τὴ συνταγματικὴ πραγματικότητα. Πολιτεύονται ἀντιμετωπίζοντας και χρησιμοποιώντας όλους τοὺς παράγοντες αὐτῆς τῆς πραγματικότητος, ἀλλά, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ἀντιπαρατάσσουν σὲ αὐτοὺς μιὰ χαρακτηριστικὴ ιδέα γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἔστω και ἂν αὐτὴ τὴν ιδέα μποροῦν νὰ τὴν καλλιεργήσουν μόνο κρυφά. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια κραταίωσης τοῦ ἡγεμόνα μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ πολὺ διαφορετικὰς ιδεολογίας, πού μὲ τὴ σειρά τους τὴν ἐνισχύουν. Ὅποια εἰδικὴ μορφή και ἂν ἔχει καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς ιδεολογίας, σχεδὸν ὅλες τους ἔχουν μιὰ θεολογικὴ ἢ ψευδοθεολογικὴ συνιστώσα — ἢ τουλάχιστο μιὰ μεταπολιτικὴ συνιστώσα.

Ἐχουν γραφτεῖ τόσα πολλὰ γιὰ τὴν κυρίαρχη ιδεολογία τοῦ Βυζαντίου, ὥστε θὰ ἄρκεστῶ ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσω μὲ ἄδρες γραμμὲς αὐτὴ τὴν πολιτικὴ θεολογία. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὅλα θὰ παρατηρήσω ὅτι οἱ ιδεολογίες, ὡς «ἐποικοδόμημα», δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο νὰ κατασκευάζονται ἐκ τῶν ὑστέρων· μπορεῖ νὰ σχηματίστηκαν γιὰ ὁρισμένες συνθήκες και νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀργότερα γιὰ παρόμοιες συνθήκες (ὅπως ἐπίσης μπορεῖ νὰ φτιάχτηκαν προκαταβολικά γιὰ νὰ δικαιολογήσουν α priori τὴν ἐπιδικώμενη κυριαρχία). Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας προὔπηρχαν. Τὰ δημιουργήσε ἕνας κλάδος τῆς ἐλληνιστικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας, πού, ἀπογοητευμένη ἀπὸ τὴ δημοκρατία, συνέλαβε τὴ γενικὴ μορφή ἐνὸς μοναρχικοῦ πολιτεύματος, πού μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἡγεμονία ἔγινε στέρεη πραγματικότητα. Αὐτὴ τὴν ιδεολογία τὴν ἐκχριστιάνισε πρόχειρα γιὰ τὸ Βυζάντιο ὁ ἐπίσκοπος τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς Εὐσέβιος, πού, σὲ σύγκριση μὲ τίς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, δημιούργησε κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ παραθεολογία τοῦ καθαρῶ λόγου.

Κατὰ βάθος, αὐτὴ ἡ ἰδεολογία βασίζεται σὲ μιὰ ἰδέα ποὺ ἀναφέραμε ἤδη: στὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ ἀνδρός, ἐνὸς ἡγεμόνα μὲ χαρισματικὴ προσω-
πικότητα. Μπορεῖ ἐπομένως (καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα πλεο-
νεκτῆματά της, ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι ἐπι-
νοήθηκε *ad hoc* ἐκ τῶν ὑστέρων) νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφειρηγία ὅπως
καὶ ὁ *consensus omnium*, ποὺ ὁδήγησε στὴν ἡγεμονία. Ὅπως καὶ ἂν
ἔχει τὸ πρᾶγμα, στὴν ἀρχὴ ἔχουμε τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας εἶ-
ναι θεόσταλτος, σταλμένος δηλαδὴ ἄμεσα ἀπὸ τὸν Θεό, ποὺ ἐμπνέει τοὺς
ἐκλογικοὺς παράγοντες νὰ ἐκλέξουν μόνον αὐτὸν καὶ κανέναν ἄλλο αὐτο-
κράτορα. Ὁ ἐνθρονισμένος ἡγεμόνας εἶναι, ἐπομένως, ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ
Θεοῦ, φορέας μιᾶς ἐξουσίας ποὺ μπορεῖ ὅποτεδήποτε νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὸν
Θεό, καὶ τὸ κάνει. Τὸ πρόσωπό του εἶναι ἱερὸ καὶ ἀπαρabiαστο, ὅπως δεί-
χνουν τὰ ἐπίθετα *divus, sacer*, θεῖος κτλ., ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ὁλοένα.
Ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αὐτοκράτορας ὀφείλει νὰ πλησιάσει
καὶ νὰ ἐξομοιωθεῖ μὲ τὸν Θεό, νὰ τὸν μιμηθεῖ (*μίμησις θεοῦ*) — ἓνα ἠθικὸ
καθῆκον, ποὺ γίνεται σημαντικὰ ἐλαφρότερο χάρη στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ αὐ-
τοκράτορας δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ ὁ ἀγαπημένος
τοῦ Θεοῦ (θεοφιλής), ποὺ ἔχει προικιστεῖ μὲ ὅλα τὰ χαρίσματα καὶ ἔχει
τὴ θεία εὐνοία σὲ ὅ,τι ἐπιχειρεῖ. Ἔτσι, ἡ ἐξομοίωση μὲ τὸν Θεό εἶναι σχε-
δὸν ἤδη γεγονὸς καὶ ὄχι καθῆκον. Ἀλλωστε, οἱ ἐνθερμοὶ θιασῶτες τοῦ αὐ-
τοκρατορικοῦ θεσμοῦ δὲν ἀρκοῦνται μερικές φορές νὰ θεωροῦν τὸν αὐτο-
κράτορα ἐκλεκτὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ λένε ὅτι εἶναι *πρόβλησις θεοῦ*, δηλαδὴ
ἐκπόρευση ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ ὄχι σπάνια χρησιμοποιοῦνται ἐκφράσεις ποῦ,
συνειδητὰ καὶ κατηγορηματικά, ἀποκαλοῦν τὸν αὐτοκράτορα Θεό. Ὁ αὐ-
τοκράτορας γίνεται ἔτσι ἡ ἐνσάρκωση ὅλων τῶν ἀρετῶν. Εἶναι πρῶτα
πρῶτα ἓνας ὑποδειγματικὸς, δηλαδὴ ὀρθόδοξος χριστιανός, εἶναι θεόπνευ-
στος καὶ μπορεῖ ἐπομένως νὰ καταλαβαίνει τὴ θεία θέληση, νὰ τὴν ὀρί-
ζει καὶ νὰ τὴν ἐκτελεῖ, διαθέτει τὸ ἰδιαιτέρο ταλέντο νὰ δίνει πάντα τὴ
σωστὴ ἀπάντηση σὲ δογματικὰ ζητήματα. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοία ἐμφανί-
ζονται καὶ ἐκφράσεις ὅπως «ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ» — μιὰ διατύπω-
ση πάντως ποὺ τὴ βρίσκουμε πρὶν συχνὰ σὲ περιφράσεις τοῦ αὐτοκρατο-
ρικοῦ τελετουργικοῦ παρὰ ἀποκρυσταλλωμένη στὴ βιβλιογραφία. Κάθε τό-
σο προβάλλει ἐπίσης ἡ ἰδέα τοῦ αὐτοκράτορα-ἱερέα, χωρὶς νὰ σημαίνει κά-
ποια ἱερουργικὴ λειτουργία μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτὸς ἀπὸ
αὐτά, ὅμως, ὁ αὐτοκράτορας ἔχει καὶ ὅλες τὶς ἀρετὲς ποὺ κάνουν τὸν κα-
λὸ ἡγεμόνα: ἡ παλιὰ ἐννοία τοῦ *imperator*, ποὺ γιὰ τὸν ἀμύητο συσκο-
τείνεται κάπως ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο «αὐτοκράτωρ», τοῦ ἀποδίδει
ἀπαράμιλλη γενναϊότητα, ποὺ μερικές φορές παίρνει μυθικὴ μορφή καὶ

μπορεί να έμπνεύσει την έπευφημία «άει νικητής». Στη θεία έμπνευση του αυτοκράτορα σε θεολογικά ζητήματα αντιστοιχεί ή ευσέβειά του. Η ανωτερότητα του χαρακτήρα του εκφράζεται με τον ύψηλο βαθμό αυτοκυριαρχίας, με τη δικαιοσύνη και την ευστροφία, προπαντός όμως με τις ευεργεσίες του προς όλόκληρη την ανθρωπότητα. Αυτός ο αυτοκράτορας είναι ή ενσάρκωση του νόμου, γιατί τον κουβαλά μέσα του.

Έπειδή ή έξουσία του σύμπαντος είναι στα χέρια ενός και μοναδικού υπέρτατου Θεού, του παντοκράτορα και κοσμοκράτορα, κάθε επίγεια έξουσία άσκειται από αντιπρόσωπο του Θεού, και, σε αντιστοιχία με το μονοθεϊσμό, μπορεί να υπάρχει μόνο μία υπέρτατη έξουσία στη γή: ή έξουσία ενός και μοναδικού αυτοκράτορα. Αυτός ο αυτοκράτορας μπορεί να είναι μόνο ο ρωμαίος αυτοκράτορας, γιατί ή Θεία Πρόνοια έκανε να συμπέσουν χρονικά ή γέννηση του Χριστού με την κυριαρχία του Αυγούστου και την *pax augusta*, που άνοιξαν το δρόμο για τη διάδοση του χριστιανισμού. Στον οικουμενικό αυτοκράτορα αντιστοιχεί μια οικουμενική αυτοκρατορία. Αφετηρία είναι ο *orbis romanus*, αλλά ή πρόθεση αυτής της αυτοκρατορίας είναι να άγκαλιάσει όλόκληρο τον *orbis terrarum*, την οικουμένη. Όπως ένα ήλιακό σύστημα, έτσι και το σύμπλεγμα όλων των διανοητών έξουσιών περιστρέφεται γύρω από τον αυτοκρατορικό ήλιο. Αυτό το σύμπαν της έξουσίας έχει για κέντρο του τη Ρώμη ή τη Νέα Ρώμη. Η Ρώμη είναι το ιστορικό σημείο αναφοράς του, έστω και αν παραπέμπει σε ακόμα παλιότερες μορφές, στην κοσμοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που άποτελεί ένα από τα πρότυπα της βυζαντινής αντίληψης για την κοσμοκρατορία. Καθώς ο άπώτερος στόχος είναι ή οικουμενική αυτοκρατορία, ο αυτοκράτορας έχει να εκτελέσει μια ύψηλή αποστολή, τόσο με την πολιτική όσο και με τη χριστιανική έννοια, γιατί οί δύο αυτοί τομείς δεν διαχωρίζονται πια ούτε ιδεολογικά ούτε πρακτικά και γιατί ο αυτοκράτορας, ως ξεχωριστό δώρο του Θεού στην ανθρωπότητα, έχει άνώτερη θέση ακόμα και μέσα στα πλαίσια της Έκκλησίας.

Αυτή ή αυτοκρατορική ιδεολογία φαίνεται συμπαγής και με την πρώτη ματιά θά νόμιζε κανείς ότι προσφέρει στον αυτοκράτορα τεράστιες δυνατότητες αυτονομιμοποίησης και πλήρη άνεση χειρισμών. Αν όμως την εξετάσουμε προσεχτικότερα, θά δούμε ότι περιέχει στοιχεΐα με πολύ διαφορετική άντοχή και με ήχι άκίνδυνη άμφισημία. Ένα σύμπλεγμα ιδεών που άμέσως υποπίπτει στην αντίληψή μας έχει, καταρχήν, καθαρά ήθικό χαρακτήρα, είναι νοητό και χωρίς μεταφυσικό υπόβαθρο: ένας κατάλο-

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

γος από ἀρετές. Ὁ αὐτοκράτορας εἶναι δίκαιος, ἥπιος, γενναῖος κτλ. Ὅταν ἐξαίρεται ἡ ἰδεολογία, οἱ ἀρετές αὐτὲς ἀποδίδονται κάθε φορά στὸ συγκεκριμένο αὐτοκράτορα· δυνητικά, ὅμως, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι πα-
τόχρονα ἓνα ἠθικὸ αἶτημα, ποὺ περιμένει τὴν ἐκπλήρωσή του στὴ συ-
γκεκριμένη περίπτωση καί, περιμένοντας, μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴν ἀνι-
πομονησία καὶ νὰ διεγείρει τὴν κριτική. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ πιὸ τραπὸ ση-
μεῖο τῆς ἰδεολογίας καὶ τὸ βασικὸ μειονέκτημά της στὸ ζήτημα τῆς κα-
τοχύρωσης τῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῆς δυνατότητάς του νὰ χει-
ραγωγεῖ τοὺς ὑπηκόους του.

Ἐνα ἄλλο σύμπλεγμα ἰδεῶν ἀποτελεῖ καρπὸ μιᾶς ἰδιαίτερης πολιτικῆς
θεολογίας: θεμελιώνει τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία σὲ ἓνα ὀρισμένο μετα-
φυσικὸ κοσμοεἶδωλο, δηλαδή σὲ μιὰ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν κυριαρχία
τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα, θέλοντας ἔτσι νὰ δικαιω-
λογήσει τὴν ἀπεριόριστη μοναρχία καὶ νὰ δώσει μεταφυσικὴ κάλυψη στὴν
παγκόσμια κυριαρχία. Οἱ Βυζαντινοὶ εἶναι ἄρκετὰ ρεαλιστὲς καὶ καταλα-
βαίνουν ὅτι αὐτὴ ἡ παγκόσμια κυριαρχία, ἂν δὲν εἶναι οὐτοπία, εἶναι πάν-
τως ἓνας ἀπώτατος στόχος. Ἡ μὴ πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου δὲν
ἐπιρρίπτεται σὲ κανέναν αὐτοκράτορα ὡς μομφή, ἐνῶ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ
χρησιμοποιηθεῖ ὡς δικαιολογία γιὰ κάθε ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ, ἔστω καὶ
ἂν αὐτὸ συμβαίνει σπάνια καὶ δὲν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ
Βυζαντίου. Ρεαλιστικότερο παραμένει τὸ αἶτημα γιὰ μοναρχία. Ἡ μοναρ-
χία εἶναι γιὰ τὸν Βυζαντινὸ τὸ κατεξοχὴν πολίτευμα, ὅπως ἦταν καὶ στὴ
συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, ἀκό-
μα καὶ χωρὶς μεταπολιτικὴ. Στὸν χριστιανικὸ χῶρο, ἡ σύνδεση αὐτῆς τῆς
μοναρχικῆς ιδέας μὲ τὴν ιδέα τοῦ μονοθεϊσμοῦ βασίζεται, ἀνάμεσα σὲ ἄλ-
λους παράγοντες, στὴ φιλοδοξία νὰ ξεπεραστεῖ ὁ πολυθεϊσμός, οἱ *dii gen-
tium* (ποὺ ὡς «ἐθνικοὶ» θεοὶ ἀντιπροσωπεύουν τὰ αὐτόνομα ἐθνικὰ κρά-
τη), μέσω τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Γίνεται ὅμως προβληματικὴ ἀπὸ
τὴ στιγμή ποὺ τὸ δόγμα τοῦ μονοθεϊσμοῦ διαρθρώνεται καὶ διερμηνεύε-
ται ἀπὸ μιὰ διδασκαλία γιὰ τὴν Ἁγία Τριάδα, ὅχι πιά ὑπαγωγιστικὴ*
ἀλλὰ βασισμένη στὸ ὁμοούσιο. Εἶναι ὅμως ἱστορικὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκμε-
τάλλευση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, γιὰ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἡ ιδέα μιᾶς
τριαδικῆς βασιλείας, μόνο μιὰ φορά ἀπείλησε νὰ γίνῃ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν
μονάρχη, ἂν μάλιστα αὐτὸ τὸ θεολογικὸ ἐπιχείρημα ἦταν κάτι περισσό-
τερο ἀπὸ ἓνα εὐτράπελο σύνθημα. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τῆς πολιτικῆς θεο-
λογίας ἀνήκει, φυσικά, προπαντὸς ἡ ιδέα ὅτι ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὁ ἐκτε-
κτός τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἔγινε αὐτοκράτορας χάρις στὴν εὐαρέσκεια καὶ τὴν εὐ-

* Βλ. γλωσσάριο τεχνικῶν ὅρων.

νοια του Θεού. Έδω ό αυτοκράτορας έχει τή δυνατότητα νά χαράξει μιá διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον έαυτό του και τήν υπόλοιπη άνθρω-
πότητα, νά γίνει άπρόσιτος, νά τυλιχτεί μέσα σέ ένα μανδύα άπομόνωσης,
πού τον κάνει άτρωτο από κάθε επίθεση και έγγυάται τó άπαραβίαστο
του προσώπου του καλύτερα από κάθε κατάλογο άρετών. Άλλά αυτή άκρι-
βώς ή υπερβολική εξιδανίκευση φέρνει τον αυτοκράτορα κοντά στα όρια
του «άναθέματος», στο χώρο τής άμφισημίας ενός ταμπού πού κάνει τήν
execratio νά ύπολυνθάνει μέσα στην ίδια τήν consecratio. Άπό θεολο-
γική άποψη —στα πλαίσια τής βυζαντινής θεολογίας— ή ευάρεσκεια του
Θεού δέν χαρίζεται μόνιμα σέ έναν άνθρωπο, γιατί ό άνθρωπος μπορεί νά
γίνει κάποια στιγμή άνάξιός της. Για τά πρακτικά συμπεράσματα πού
μπορούν νά συναχθοούν από αυτό μιλήσαμε ήδη πιο πάνω.

Πλάι σ' αυτά τά δύο συμπλέγματα ιδεών πού μπορούμε νά διακρίνου-
με στην αυτοκρατορική ιδεολογία, ύπάρχει ένα τρίτο, πού μπορούμε ίσως
νά τó αναπτύξουμε κάτω από τó λήμμα «αυτοκρατορικά αίτήματα και
συμπεράσματα». Σ' αυτά ανήκει ή αξίωση του αυτοκράτορα νά ένσαρκώ-
νει τó νόμο, νά είναι μάλιστα υπεράνω του νόμου, και ή αξίωσή του νά
άσκει άπόλυτη κυβερνητική έξουσία, χωρίς νά δεσμεύεται από κανένα θε-
σμό (μοναρχικόν κράτος, όπως διατύπωσε αυτή τήν αξίωση ό αυτοκρά-
τορας Λέων Σ'). Φυσικά, μπορεί κανείς νά δικαιολογήσει αυτή τήν αξίω-
ση με τή θεία εύνοια προς τον αυτοκράτορα, και οί έκφραστές τής αυτο-
κρατορικής ιδεολογίας τó κάνουν πράγματι, όπως άλλωστε μπορεί κανείς
νά βάλει αυτά τά τρία συμπλέγματα ιδεών σέ μιá ιεραρχική τάξη. Έδω
 όμως δέν μάς ένδιαφέρει αυτό, αλλά ή κατάταξή τους σύμφωνα με τις δυ-
νατότητες πού παρέχει καθένα από αυτά τά συμπλέγματα στον αυτοκρά-
τορα νά άσκει τήν έξουσία του όπως θέλει. Αυτό τó τελευταίο σύμπλεγμα
θά προϋπέθετε, ως τó ποϋμε έτσι, έναν «αεροστεγή» πολιτικό χώρο, τήν
πλήρη άρνηση π.χ. ξεχωριστής συνείδησης από τή μεριά των έκτελεστι-
κών όργάνων τής αυτοκρατορικής έξουσίας, τον πλήρη λήθαργο των ύπη-
κόων. Με άλλα λόγια: άκριβώς αυτή ή πλευρά τής αυτοκρατορικής ιδεο-
λογίας αναγκάζει τον αυτοκράτορα, αν θέλει νά τήν κάνει άποδεκτή ως
ένα βαθμό, νά συμβιβάζεται αδιάκοπα με τήν κοινωνία πού τον περιβάλλει.

Στό σύνολό της, ή αυτοκρατορική ιδεολογία έχει άναμφίβολα μιá επι-
βλητική έντέλεια και κάτι τó γοητευτικά όνειρικό. Φαινομενικά, κατοχυ-
ρώνει άπόλυτα τήν αυτοκρατορική έξουσία με θεολογικούς συλλογισμούς.
Τό πρόβλημα άρχίζει όταν αυτή ή ιδεολογία εφαρμόζεται σέ έναν συγκε-
κριμένο αυτοκράτορα. Κάθε έξουσιαστική ιδεολογία χρειάζεται άνθρω-
πους πού νά τή διατυπώσουν, νά τήν προπαγανδίσουν και νά τήν κατευ-

θύνουν, χρειάζεται ηγεμόνες που να ενδιαφέρονται άμεσα για τα αίτήματα και τα κελεύσματά της, και χρειάζεται ακόμα ένα πλατύ στρώμα, στο οποίο αυτή η ιδεολογία να κάνει εντύπωση. Ένα θεμελιακό καθήκον της βυζαντινής συνταγματικής ιστορίας είναι να ελέγξει αν υπήρχαν πράγματι αυτές οι προϋποθέσεις και να μην άρκεστεί στην περιγραφή της ιδεολογίας, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να διαπιστώσουμε αν η αυτοκρατορική ιδεολογία είχε αντίκρισμα στη συνταγματική ιστορία. Έδω μπορούμε να αφήσουμε καταμέρος τη φιλοσοφική συνέπεια και συνεχή ολόκληρης της συλλογιστικής, που εκφράζεται στην αυτοκρατορική ιδεολογία, γιατί η ιδεολογία αυτή δεν γεννήθηκε από ορθολογικούς συλλογισμούς παρά προσπαθεί να δώσει σάρκα και οστά σε πολιτικές επιθυμίες και όνειρα. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μορφές στην άρθρωση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας: λόγο, έκταση και εικόνα. Σε ό,τι αφορά το λόγο, πρέπει να εξετάσουμε πρώτα τις δηλώσεις των ίδιων των αυτοκρατόρων και της γραμματείας τους, έπειτα τους λεγόμενους αυτοκρατορικούς λόγους, που τους έφωτωναν κάποιοι μπροστά στην αυτοκρατορική αύλη από κάποια έκτακτη άφορμή ή σε έπετείους και άλλες γιορταστικές εκδηλώσεις. Είναι δύσκολο να αποφανθούμε πόσο συμμετείχαν οι ίδιοι οι αυτοκράτορες στη σύνταξη του προοιμίου⁷⁸ των επίσημων έγγραφων τους, που τους έδινε μια καλή ευκαιρία να διατυπώσουν όρισμένα στοιχεία της ιδεολογίας τους. Ο βαθμός συμμετοχής πρέπει να ποίκιλλε πολύ ανάλογα με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα, αλλά εκείνο που έχει καθοριστική σημασία είναι ότι αυτά τα προοίμια δεν μπορεί να έφταναν από τη γραμματεία χωρίς τη γνώση και την έγκριση των αυτοκρατόρων. Οι κυρίως υπεύθυνοι για τη σύνταξή τους θα πρέπει να ήταν τα μορφωμένα στελέχη της γραμματείας. Σ' αυτά τα στελέχη ανήκουν τα επιφανέστερα ονόματα στη βυζαντινή φιλολογική και πνευματική ιστορία: ο Ταράσιος, ο Φώτιος, ο Ψελλός, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Δημήτριος Κυδώνης κ.ά. Το ότι δεν θεωρούσαν τα πονήματά τους ως ευκαιριακή βιοποριστική απασχόληση, στο περιθώριο των λογοτεχνικών και των άλλων ενδιαφερόντων τους, προκύπτει από το γεγονός ότι μερικοί ανάμεσα τους περιλάμβαναν τα συνταγμένα από αυτούς προοίμια των αυτοκρατορικών έγγραφων στην έκδοση των απάντων τους. Δημιουργείται βέβαια η εντύπωση ότι στα προοίμια η εξιδανίκευση του αυτοκράτορα γίνεται διακριτικότερα από όσο στους αυτοκρατορικούς λόγους. Αυτό σχετίζεται μάλλον με τον πρακτικό χαρακτήρα του περιεχομένου του εγγράφου, που ήταν σημαντικότερο από το προοίμιο, καθώς και με τα θεματικά έθια που έβαζε αυτό ακριβώς το περιεχόμενο. Πάντως, τους πιο έξι-

δανικευτικούς και εξυμνητικούς χαρακτηρισμούς δεν τους βρίσκουμε εδώ, αλλά στους επίσημους και πανηγυρικούς λόγους που απευθύνονταν στον αυτοκράτορα ή στα υψηλότερα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ποιοί είναι οι όμιλητές; Έδω θα κάνουμε μόνο μια μικρή, έντελως πρόχειρη, στατιστική. Ο G. Moravesik, στο έργο του *Byzantino-turcica*, αναφέρει περίπου 34 συντάκτες τέτοιων αυτοκρατορικών λόγων. Τρεις από αυτούς είναι άγνωστοι (τουλάχιστον σ' εμένα), δύο είναι αυτοκράτορες ή αυτοκρατορικοί πρίγκιπες, για δύο άλλους λείπουν στοιχεία σχετικά με τη θέση και την τάξη τους. Από τους υπόλοιπους 27, οι 14 είναι μητροπολίτες και επίσκοποι, δύο είναι μεγαλοδιάκονοι της Αγίας Σοφίας, ένας ανώτερος δικαστικός, ένας ανώτερος στρατιωτικός, 6 ανώτεροι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι και τρεις «καθηγητές». Το δείγμα στο οποίο βασίζεται αυτή η στατιστική δεν είναι πολύ μεγάλο αριθμητικά, αλλά ίσως να μην του λείπει η αντιπροσωπευτική αξία. Τότε όμως βγαίνει το συμπέρασμα ότι αυτοί οι 27 συγγραφείς είναι όλοι τους μέλη ενός «κατεστημένου» που ανήκει στην αύλη, ζει από την αύλη ή βρίσκεται πολύ κοντά της. Όπωςδήποτε δεν βρίσκουμε ανάμεσά τους κανέναν «ιδιώτη», γιατί ακόμα και οι τρεις καθηγητές υπηρετούν προφανώς κρατικά ή εκκλησιαστικά ιδρύματα. Κοντολογίς: οι συντάκτες των αυτοκρατορικών λόγων εξυμνούν τον άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται κοινωνικά· αυτό ισχύει σίγουρα και για τον ανώτερο κληρο μίξ Έκκλησίας που, σύμφωνα με την αντίληψη που έχει ή ίδια για τον εαυτό της, είναι άρρηκτα δεμένη με το θεσμό του αυτοκράτορα. Συνολικά πρόκειται για ανθρώπους που συνδέονται ζωτικά με την αυτοκρατορική ιδεολογία, που έχουν ανάγκη ή ύλικό συμφέρον να διατηρηθεί αυτή η ιδεολογία, γιατί χάρη σ' αυτήν απέκτησαν αναγνώριση και βαθμό και χάρη σ' αυτήν ελπίζουν να άνεβούν ακόμα ψηλότερα. Όποιος διατυπώνει μια εξουσιαστική ιδεολογία αναγνωρίζοντάς την, δεν στηρίζει έτσι μόνο την εξουσία αλλά και τον εαυτό του και τη θέση του σε μια κοινωνία, που βλέπει τον εαυτό της να εκφράζεται από την εξουσία. Η εξουσιαστική ιδεολογία δικαιολογεί τον εξουσιαστή και ταυτόχρονα τους διατυπωτές της, ενώ εκτός από αυτό εξυψώνει την αυτοπεποίθηση των τελευταίων. Όπωςδήποτε υπάρχει πλάι στη «στατική» διατύπωση της εξουσιαστικής ιδεολογίας και μια «δυναμική» διατύπωση, που δεν ικανοποιείται από τις υπάρχουσες συνθήκες και θέλει να τις αλλάξει σύμφωνα με το ιδανικό. Αυτές όμως οι περιπτώσεις είναι εξαιρετικές. Οι αυτοκρατορικοί λόγοι, για τους οποίους μιλήσαμε τώρα δά, άντλούν τη δύναμή τους να κατοχυρώνουν και να νομιμοποιούν την εξουσία όχι τόσο από θεωρητικούς συλλογισμούς όσο από το ρητορικό είδος

τοῦ ἐγκωμίου, ἀπὸ τὴν πομπώδη μεγαλοποίηση τοῦ ἀσήμενου, ἀπὸ τὴν πλαστικότητα τῆς γλώσσας, ἀπὸ τὴν ἐπίκληση ὅλων τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος, προπαντὸς ὁμοίως ἀπὸ μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἐπιδέξια συσκότιση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὸν αὐτοκρατορικὸ θεσμό καὶ τὸν συγκεκριμένο αὐτοκράτορα.

Πλὴν σ' αὐτὴ τῇ φραστικῇ ἐξύμνηση στέκει, πολὺ ἰσχυρότερο, τὸ αὐτοκρατορικὸ πρωτόκολλο, ἡ ἐθιμοτυπία τῆς αὐλῆς, ποὺ φτάνει ὡς τίς σχέσεις τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὸ ἐξωτερικόν. Τὸ τελετουργικὸ αὐτό, μετὰ τῶν τῆς λεπτομέρειας, μπόρεσε νὰ δημιουργηθεῖ μόνον χάρις σὲ μιὰ συνεινότηση ἀνάμεσα στοὺς ἰδίους τοὺς ἡγεμόνες καὶ τοὺς εὐσυνείδητους τελετάρχες τοὺς, ὅπως ἄλλωστε καὶ σήμερον σὲ μιὰ κυβέρνηση ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ πρωτόκολλο νοιάζεται περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁποιοσδήποτε ὑπουργὸς γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ προέδρου. Ἡ ἐκφραση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας μέσα ἀπὸ τὸ αὐλικὸ τελετουργικὸ ἔχει ἀπέναντι στὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς λόγους τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἀγγίζει πλατύτερους κύκλους καὶ γίνεται σὲ πιὸ κατανοητὴ γλώσσα, ἐνῶ παράλληλα διεγείρει λιγότερο τὸ στοχασμό. Γιὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς λόγους ὑπῆρχε ὁ γλωσσικὸς φραγμὸς τοῦ ἀττικισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε ἤδη, καὶ ὅπως φαίνεται ὁ κύκλος τῶν ἀκροατῶν ἔμενε περιορισμένος στὸ πλῆθος ποὺ μποροῦσε νὰ χωρέσει στὴν αἴθουσα τελετῶν τῆς Αὐλῆς. Φυσικά, οἱ λόγοι αὐτοὶ δημοσιεύονταν μετὰ τὴν ἐκφώνησή τους, ἀλλὰ καὶ ἔτσι παρέμενε ὁ γλωσσικὸς φραγμὸς καὶ ὁ κύκλος τῶν ἀναγνωστῶν περιοριζόταν στοὺς λογίους ἢ τοὺς σπουδαστὲς ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ φιλολογία καὶ τὴ ρητορικὴ καὶ ποὺ ἀναζητοῦσαν σ' αὐτοὺς τοὺς λόγους κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκαν. Ἡ καθημερινὴ ἐθιμοτυπία συνενώνει καταρχὴν ὁλόκληρὴ τὴν αὐλή, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ νακίλουθαι προχειρότητα στὴν ἐκτέλεση τοῦ τελετουργικοῦ. Ἀλλὰ οἱ πανηγυρικὲς ἐμφανίσεις τοῦ αὐτοκράτορα γίνονταν ὄχι σπάνια μετὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴς ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὸν μεσογειακὸ ἄνθρωπο· ὅπου οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν πολυδάπανο χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων ἐχχνόντουσαν. Μερικὲς φορές αὐτὴ ἡ πολυτελὴς ἐπίδειξη μεταφερόταν καὶ στὴν ἐπαρχία, ὅπου εἶχε τὸν ἴδιο ἀντίκτυπο, καὶ ὅσο ἀπομονωμένη καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐπαρχία μάθαινε μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ τὴ μεταλαμπρύνει καὶ τὴ χλιδὴ ποὺ βασιλεύει στὴν πρωτεύουσα. Ὑπῆρχε ἔτσι ἓνα σταθερὸ σημεῖο, πρὸς τὸ ὁποῖο ὁ Βυζαντινὸς μποροῦσε νὰ προσανατο-

λιστεί όταν διψούσε για λαμπρότητα και θεάματα, όπως οι μουσουλμάνοι όνειρεύονται το προσκύνημα στη Μέκκα. "Αν πρέπει να αναζητήσουμε τους κινδύνους που έκρυβε αυτό το πρωτόκαλλο, θα τους εντοπίσουμε άφρονος στην εξάρτηση του αυτοκράτορα από μια καμαρίλα και άφετέρου στις δημόσιες εμφανίσεις του, που καταργούσαν τα όρια ανάμεσα στο άπρόσιτο του αυτοκράτορα και την εύπροσηγορία του και μπορούσαν έτσι να προκαλέσουν ένα διάλογο με απρόβλεπτη έκβαση.

"Αν επιχειρήσει κανείς μια συνολική αποτίμηση της δύναμης έντυπωσης που διέθετε η ιδεολογία, είναι υποχρεωμένος να στηριχτεί σε επιμέρους διαπιστώσεις, γιατί η βιβλιογραφία που έχει φτάσει ως εμάς είναι πολύ «φρόνιμη». Παρενθετικά μόνο θα αναφέρουμε ότι στους κύκλους των μυημένων οι ρήτορες που λιβάνιζαν υπερβολικά τον αυτοκράτορα σχολιάζονταν με ειρωνικά χαμόγελα. Πιο σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις ότι π.χ. ένας ρήτορας όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, που με τόση ευφράδεια εκθείαζε τον αυτοκράτορα, τη στιγμή που γίνεται ιστορικός βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα δίλημμα, γιατί καταλαβαίνει πολύ καλά ότι οι ρητορικές κατηγορίες των αυτοκρατορικών εγκωμίων του δεν μπορεί να δίνουν το μέτρο της εγκυρότητας του ιστορικού έργου. Βλέπει στους αυτοκρατορικούς λόγους ένα λογοτεχνικό είδος με το οποίο δεν μπορεί να περιγραφεί η πολιτική πραγματικότητα.⁷⁶ Ο Ψελλός δεν είναι ο μόνος ρήτορας που είναι ταυτόχρονα και ιστορικός. Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο Νικήτας Χωνιάτης. Αυτός, που γνωρίζει άριστα τους κανόνες εγκωμιασμού του αυτοκράτορα και στην ανάγκη τους τηρεί, δεν διστάζει στο ιστορικό του έργο να ασκήσει απροκάλυπτη και καυστική κριτική στην πρακτική εφαρμογή όρισμένων στοιχείων αυτής της ιδεολογίας από τον Μανουήλ Α'.⁷⁷ Οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι ξέρουν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στην έθιμοτυπία και την πολιτική, και στο ιστοριογραφικό έργο τους βαραίνει ή πολιτική τους κρίση. Για την άρχουσα τάξη ή μεγαλύτερη σημασία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας θα πρέπει να βρισκόταν στην απερίφραστη και έμφατική αναγνώριση μιας ήγερσίας που, σύμφωνα με την αντίληψή της, ήταν το απαραίτητο στήριγμα αυτής της τάξης, αλλά και στην αναγνώριση του αναντικατάστατου ρόλου που έπαιζε ο ήγεμόνας στην άμυνα του κράτους έναντίον έσωτερικών ύπονομευτών και έξωτερικών έχθρων. Αλλά ο συγκλητικός που θέλει να πείσει τον αυτοκράτορα να αλλάξει πολιτική, που θέλει να τον μεταστρέψει υπέρ της δικής του γραμμής, δεν σκέφτεται το θείο χάρισμα του ήγεμόνα αλλά απλούστατα την κουταμάρα ή την αδιαφορία του συνομιλητή του, την ισχυρογνωμοσύνη του ή την ακαταλληλότητά του για το αυτοκρατορικό αξίωμα. Και ο Βυζαντινός που

στέκει μπροστά στο αυτοκρατορικό δικαστήριο δέν κυριαρχείται από την πεποίθηση ότι έχει απέναντί του την ίδια τη θεία δικαιοσύνη, παρά επιρρίζει τις ελπίδες του στο γράμμα του νόμου, στις δικηγορικές ικανότητές του και στη βαρύτητα του προσώπου του, όπωσδήποτε όμως όχι στην αυτοκρατορική ιδεολογία. Και οι στρατιώτες ξέρουν πολύ καλά, ακόμα και όταν ανακράζουν «αεί νικητής», ποιοί είναι οι πραγματικοί πρωτογένητοι των νικών (και ως έτοιμάζει ο αυτοκράτορας, που συνήθως έχει μείνει στη σπίτι του, θρίαμβο για λογαριασμό του), όπως άλλωστε τους είναι άτατα ξενή ή ιδέα να θυσιάσουν χαρούμενα τη ζωή τους για τον αυτοκράτορα. Είναι ζήτημα αν υπάρχει καλύτερη απόδειξη για την επιφωλευτική, αν όχι απρόθυμη συμμετοχή των «πρωτοκλασάτων» στην αυτοκρατορική ιδεολογία —όταν ή ιδεολογία αυτή προσφέρει όφελος μόνο στον αυτοκράτορα— από τις συμβουλές που δίνει ο Κεκαυμένος στους γιούς του για τις σχέσεις τους με την αλή, τις άρχες και τους αυτοκράτορες.

Σε ό,τι αφορά τον απλό λαό, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι και πάλι λιγοστές. Ίσως μπορούμε να θυμίσουμε τον έπικό ήρωα Διγενή, όχι από την άποψη ότι ανήκει στο στρώμα των εύγενών αλλά πιο πολύ επειδή τα έπη που έξυμνούσαν τα κατορθώματά του ήταν κτήμα του λαού. 'Η συνάντησή του με τον αυτοκράτορα γίνεται, θα λέγαμε, επί ίσοις όροις. 'Ο Διγενής κρατάει μια κάποια απόσταση, όπως αντιμετώπιζει κανείς ένα άγνωστο μέγεθος, μπροστά στο όποιο όμως δέν αισθάνεται καμιά κατωτερότητα. Τό καλύτερο που έχει να κάνει κανείς είναι ίσως να κρατάει τον αυτοκράτορα σε απόσταση, ενώ τό να κρατάει σε απόσταση τους υπαλλήλους του, ό,τι και αν λέει ή ιδεολογία, είναι αδήριτη ανάγκη. 'Η άκτινοβολία της αυτοκρατορικής, ήμιοθεϊκής δύναμης σημαίνει, στην καθημερινή ζωή, πρώτα από όλα έπαχθεϊς φόρους και άγγαρείες. Τη λειτουργία του πειθαναγκασμού θα πρέπει να την αναλάμβαναν κυρίως, όπως συμβαίνει τόσο συχνά, οι κατώτερες ύπηρεσίες, έτσι ώστε ή μεγαλειότητα του αυτοκράτορα έμενε κατά κάποιο τρόπο απρόσβλητη. Έτσι όμως ο αυτοκράτορας άποκτά τό χαρακτήρα ενός παραμυθένιου βασιλιά, σημαίνει μεγαλείο, πλούτη, λαμπρότητα και δύναμη, ύλικό για παροιμίες, ανέκδοτα και καλές συμβουλές, έλπίδα των άφελών σε άπελπιστικές περιπτώσεις, άπειλή για τους κακοποιούς, άφορμή για πανηγύρια ή για πένθος —άποταυτόχρονα και, σε ό,τι αφορά την ιδεολογία, άπόλυτα άφηρημένος, γιατί ό λαός δίνει σε τέτοιους φιλοσοφικούς-θεολογικούς συλλογισμούς πολύ λιγότερη σημασία από όσο πιστεύουν μερικοί. Ίσως ή παλιά ιδέα, άποδεδειγμένη από τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα που είναι στο θρόνο, λει-

Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

τουργει πὸ συσπειρωτικὰ τίς τελευταῖες μέρες τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν
ὡς οἱ προσφορές σωτηρίας συνδέονται μὲ ὅρους πού πολλοὶ τοὺς θεω-
ροῦν ξεπούλημα τοῦ πατροπαράδοτου βυζαντινισμοῦ. Ἴσως ἡ τελευταία
νίκη τῆς παλαιᾶς ιδεολογίας ἦταν ἡ θέληση πολλῶν Βυζαντινῶν νὰ χαθοῦν
μέσα στὴ λάμψη τῆς παλαιᾶς παράδοσης, νὰ πάρουν μαζί τους στὸν τάφο
τοὺς ὅλο τὸ ἄλλοτινὸ γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας σὰν μιὰ τελευταία ἀνταύ-
για τοῦ περασμένου μεγαλείου της.

Αὐτὴ ἡ ιδεολογία εἶναι λοιπόν, καταρχήν, μιὰ κατοχύρωση τῆς αὐτο-
κρατορικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στὰ κατάλοιπα ἀπὸ ἀντιλήψεις πού προέρ-
χονται ἀπὸ ἄλλους τομεῖς τοῦ δικαίου καὶ τοῦ συντάγματος. Μπορεῖ νὰ
θεωρηθεῖ συστατικὸ στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ συντάγματος, στὸ βαθμὸ πού δὲν
θέλει νὰ ἐξοβελίσαι τίς παλιές συνταγματικὲς ιδέες, ἀλλὰ ἐπίσης, στὸ βαθ-
μὸ πού συνεχίζει τὴν παλιὰ ἀντίληψη γιὰ τὸν χαρισματικὸ «ἄριστον ἄν-
δρα» καὶ γίνεται ἔτσι ἓνα, ἴσως ρευστὸ ἀλλὰ καὶ ἐνισχυτικὸ γιὰ τὸ κράτος,
στοιχεῖο στὴ συνολικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας.